
Notes i ressenyes

Sobre l'evolució de les consonants llatines *l*- i *-ll*-, *n*- i *-nn*- en català antic per Philip D. Rasico

Consideracions preliminars

1.0) El desenvolupament de les consonants llatines *l*- i *-ll*-, *n*- i *-nn*- en català constitueix un dels trets més distintius que aparta aquesta llengua dels altres parlars peninsulars i àdhuc de les diverses llengües romàniques, tant occidentals com orientals. L'evolució històrica d'aquestes consonants ja ha estat estudiada en més d'un lloc. J. Coromines li ha dedicat alguns treballs molt valuosos i, com és sabut, se li consigna almenys un paràgraf extens als manuals de gramàtica històrica catalana. A més, aquest tema ha tingut un paper molt important en la famosa polèmica sobre el substrat lingüístic pre-romà de la Península Ibèrica. Això no obstant, encara manca un estudi de conjunt sobre la trajectòria de les consonants alludides durant el període pre-literari del català, tan important per a la història subsegüent de la llengua. El present treball representa, doncs, un assaig de caracteritzar el desenvolupament fonològic de les consonants llatines *l*-, *-ll*-; *n*-,

-nn- en el català primitiu. Al mateix temps, intentarem de determinar, en la mesura que ens sigui possible, la cronologia dels canvis que sofriren aquestes consonants a la llum de la documentació medieval i dels fets comparatius que ofereixen els diversos dialectes catalans moderns així com les altres llengües romàniques. Per tal de portar a terme aquesta tasca, ens convindrà examinar breument les bases etimològiques de les quals han partit els fonemes catalans moderns /*l*/ i /*ʎ*/, /*n*/ i /*ɲ*/.

2.0) Hom recordarà que un dels canvis més importants del llatí vulgar va ésser la modificació de diverses consonants en contacte amb una vocal anterior quan aquesta perdia el seu caràcter sillàbic i es convertia en un so molt tancat semblant a la *i* dels mots *noia* [nɔjə] i *caire* [kájɾə]. Aquest fenomen sembla estar relacionat amb un augment de l'accent espiratori que desfà l'hiat entre una vocal postconsonàntica de la sèrie anterior i qualsevol altra vocal següent dintre de la mateixa paraula. La formació d'una *iod*, articulació fricativa molt palatal,

pot acabar palatalitzant la consonant precedent. Llavors, MULIÈRE esdevindria MULYERE i, d'una manera semblant, VINĒA es convertiria en VINYA, PUTĒU en PUTYU, etc. La *iod* també s'originà en llatí vulgar a causa de la síncope d'una vocal àtona interior seguida de la vocalització de la consonant que es trobava en posició implosiva: PERICULU > períclo > perīyl > perīyl > perīl (*perill*). Es donen testimonis concrets d'aquests canvis en les inscripcions llatines i, també, en el ben conegut *Appendix Probi*, del final del segle III o del principi del IV: VINEA non VINIA (> cat. *vinya*), LANCEA non LANCIA (> cat. *llança*), OCLUS non OCLUS (> cat. *ull*).¹

2.1) La transformació dels grups llatins -LY-, -CL- i -C'L- produí el fonema palatal /ɲ/, comú a gairebé tots els parlars romànics occidentals, ja en època del llatí vulgar. De la mateixa manera, -NY-, -NGⁱ -, -NDY- i -GN- donaren la nasal /ɲ/, encara que el darrer grup pogué haver sofert una evolució un xic diferent de la dels altres. En efecte, és molt probable que -GN- es pronunciés [ɲɲ] en la llengua clàssica com revela la grafia SINNUM per SIGNUM (*Corpus inscriptionum latinarum*, VI, 10944).² Per tant, la palatalització del grup -GN- es va realitzar mitjançant l'assimilació recíproca dels dos elements [ɲ] i [n], enfront de l'acció de la *iod* en els altres casos.

2.2) Les L- i N- inicials han tingut una evolució distinta en català. La primera esdevé /ɲ/ per regla general, mentre que la N- conserva la seva articulació alveolar senzilla. Sens dubte, la palatalització de la L- és un dels fenòmens més originals del català. Tanmateix, aquest canvi es troba també en asturià i a diverses zones reduïdes de l'Alt Aragó a la ratlla de Catalunya i, a més, en alguns indrets llenguadocians meridionals. Alguns filòlegs creuen que aquest fenomen també existia antigament al nord de Castella la Vella i, potser, a les terres meridionals de la Península. Malgrat les afirmacions categòriques de Menéndez Pidal i d'altres erudits, la palatalització de L- en aquestes regions resta encara molt discutible.

Pel que fa a la N- inicial, aquesta consonant ha donat normalment una [n] alveolar en la llengua antiga i en la moderna. La sisena edició del *Diccionari general de la llengua catalana*, obra magistral de Pompeu Fabra, només enregistra 26 formes que comencen amb una ny-palatal, la majoria de les quals són creacions onomatopèiques o infantils; d'altres, emperò, semblen poc genuïnes: *nyec-nyec*, *nyam-nyam*, *nyicris*, etc. En canvi, el lleonès palatalitza regularment la N-: *ñalga* < NATICA, *ñido* < NĪDU,

ñio < NŌN,³ mentre que en castellà i aragonès aquest fenomen no té gaire vitalitat i es restringeix a un corpus de mots molt limitat. Tampoc no semblen haver palatalitzat la N- els antics parlars mossàrabs.

2.3) En posició medial tant la -L- com la -N- romanen intactes llevat d'alguns casos esporàdics en què ha tingut lloc una dissimilació consonàntica a causa de la presència d'una altra lateral o nasal dins el mateix mot: *farigola* < FILICULA, ross. [žuriol] < *JULIŌLU, *verí* < *VENĪNU,⁴ *Barcelona* < BARCINŌNA.⁵ El dialecte alguerès canvia tothora la -L- a /r/: [mára] < MALA, però [mál] < MALE.⁶

2.4) Les -LL- i -NN- geminades presenten un desenvolupament més complex i de difícil solució. A grans trets, tant -LL- com -NN- evolucionaren respectivament adés a /ɲ/ i /ɲ̃/ palatals, adés a /l/ i /n/ alveolars senzilles. Respecte a la -LL-, però, l'evolució a /ɲ/ és la més freqüent quan aquest grup resta com a tal en llatí vulgar. Tanmateix, la llengua moderna presenta diversos dobles etimològics: bar. [pasi-γōlās] enfront de l'empordanès [pasiγōlās]; *cabanya* al costat de *cabana*; *canyella* i *canel·la*, etc. D'una banda, l'evolució de -LL- i -NN- en català segueix les línies generals del desenvolupament d'aquestes consonants en aragonès, castellà i lleonès, on -LL- > /ɲ/, -NN- > /ɲ̃/: *cast(i)ello* < CASTELLU, *caña* < CANNA, *cabanya* < CAPANNA; i, de l'altra, segueix el camí dels parlars ultrapiirinencs: occ. *castel*, *cabana*, gasc. *cabane*.

2.5) En el català antic hi havia una forta tendència a vocalitzar una -L implosiva a causa de l'articulació molt velar d'aquesta consonant: *autre* < *altre* < ALTERU, *caus* < *calç* < CALCE. L'abast de la vocalització havia d'ésser força considerable en la llengua medieval, car sovint l reemplaçava una u d'altres orígens per ultracorreció o equivalència acústica: *Palaldano* < PALATIU DANI,⁷ *Cardedol* < *CAR-DE-DUCE.⁸ El canvi de l implosiva a [u] encara es produeix a diverses regions septentrionals del domini català i a les illes Balears: ross. [dəs-káys] < DISCALCEU, bal. [páuma] < PALMA.⁹ Aquest tractament també és molt corrent en gascó i occità: gasc. *sau* < SALE, *mau* < MALU.¹⁰

3. A. ZAMORA VICENTE, *Dialectología española* (Madrid 1970), p. 130.

4. P. FOUCHÉ, *Phonétique historique du rous-sillonais* (Tolosa-París 1924), ps. 115 i 117.

5. A. M. BADIA MARGARIT, *Gramàtica històrica catalana* (Barcelona 1951), p. 187.

6. Loc. cit.

7. J. B. ALART, *Études historiques sur quelques particularités de la langue catalane*, «Revue des Langues Romanes», 7 (1877), p. 116.

8. Arxiu de la Corona d'Aragó, Ramon Berenguer II, 39.

9. A. M. BADIA MARGARIT, op. cit., ps. 191-92.

10. G. ROHLFS, *Le gascon: études de philologie pyrénéenne* (Tubinga 1977), p. 152.

1. C. H. GRANDGENT, *Introducción al latín vulgar* (trad. cast. de F. de B. Moll, Madrid 1970), ps. 290-291.

2. E. BOURCIEZ, *Éléments de linguistique romane* (Paris 1967), p. 47.

occ. *auba* < ALBA.¹¹ El mateix procés obtingué fins i tot en els parlars ibero-romànics medievals: arag. *soto* < SALTU,¹² cast. *sautiello* < SALTU,¹³ lleon. *faucinas* < FALCINAS.¹⁴ En posició final absoluta *l* es conserva sense modificacions importants en el català modern.

2.6) La -N llatina, esdevinguda final per l'apòcope d'una -E o -O en català molt primitiu, generalment es perd. Sol reaparèixer, però, en el plural dels noms i adjectius derivats de paroxítons llatins i, dialectalment, també en els proparoxítons: *pla* < PLĀNU, *plans* < PLĀNOS, *terme* < TERMINU, *termes* (dial. *térrens*) < TERMINOS. El començ de la pèrdua de la -N final tingué lloc en una època molt reculada; en tenim exemples des del segle X: *Wimara* < WIGMARĀNE (c. 915),¹⁵ *té* < TENET (1036-79),¹⁶ *ui* < VĪNU (1037).¹⁷

Pronúncia llatina de L i LL, N i NN

3.0) Les descripcions ortoèpiques dels gramàtics llatins ens proporcionen relativament poca informació concreta respecte a la pronunciació de les consonants L, LL; N, NN en la llengua clàssica. D'una banda, la terminologia dels gramàtics no és gaire precisa i, de l'altra, la gran diversitat d'adjectius que s'empren en les observacions sobre les consonants llatines és molt poc consistent. Consenci distingir dos tipus de L: gros (*pinguis*) i prim (*exilis*): «*Nam alicubi pinguius, alicubi debet exilius proferri.*»¹⁸ En canvi, Plini, citat per Priscia, descriu tres modalitats diferents de la L: prima (*exilis*), plena (*plenus*) i mitjana (*medius*).¹⁹ El terme *plenus*, emprat per Plini, podria indicar la mateixa realització que el *pinguis* de Consenci; tots dos es referien a la L en posició final de síl·laba.

3.1) D'altres autors clàssics, entre els quals figuren Servi i Pompeu, censuren una pronunciació vulgar de la L, la qual cosa anomenen *labdacismus*. Aquest vici sembla que consistia a fer llarga o doble una L en posició inicial de

paraula i a reduir la -LL- geminada a una mena de -L- senzilla forta.²⁰ Nogensmenys, tot i que els gramàtics assenyalen diverses varietats de les L i LL llatines, encara ignorem els detalls fonètics de llur pronunciació veritable. Davant de tanta imprecisió el màxim que podem extreure d'aquestes descripcions és que L i LL posseïen unes modalitats articulatòries que, probablement, corresponien a diferents realitzacions al·lofòniques. Res no ens indica inequívocament que existís en aquesta època una oposició fonològica lateral alveolar/lateral palatal.

En canvi, tot ens fa pensar que la L senzilla, si més no en llatí vulgar, tenia una articulació diferent segons la seva posició dins la paraula o frase fonològica. A final de síl·laba o mot ocorria una [ɫ] velar com la que es pronuncia en les formes catalanes *tal*, *calb*, o en les angleses *felt*, *tall*. En posició inicial es realitzava, potser, com la l del castellà *lago* o del francès *lettre*, amb una tendència incipient —almenys en algunes regions— de pronunciar-se més fortament. En aquest sentit, cal recordar l'observació de Pompeu sobre el labdacisme viciós: «*Debemus dicere largus ut pingue sonet; et si dicas llex, non lex.*»²¹ Quant a la -LL- geminada, es pronunciava probablement com una l alveolar llarga: *PELLE* [pél:e].

3.2) Els autors llatins ens forneixen menys informació sobre l'articulació de la N, encara que aquesta consonant podia haver-se pronunciat com una n alveolar semblant a la seva realització en les llengües romàniques. Segons el testimoniatge de Marcia Capella, «*N lingua dentibus appulsa conludit.*»²² De la mateixa manera que -LL-, la -NN- seria una n alveolar llarga o doble, aproximadament [n:] ANNO [án:o].

Palatalització de L- i -LL-

4.0) Com ja hem remarcat més amunt, el problema de la palatalització de L- i -LL- és prou complicat; desgraciadament, la documentació d'aquests canvis no és gaire abundant. Això no obstant, es troben alguns testimonis primerencs que serveixen per a constatar el pas

11. L. ALIBERT, *Gramatica occitana* (Tolosa 1935), p. 28.

12. T. NAVARRO TOMÁS, *Documentos lingüísticos del Alto Aragón* (Syracuse 1957), p. 62.

13. R. MENÉNDEZ PIDAL, *Orígenes del español* (Madrid 1976), p. 102.

14. *Ibid.*, p. 26.

15. ACA, Miró, p. 2.

16. P. RUSSELL-GEIBETT, *Mediaeval Catalan Linguistic Texts* (Oxford 1965), p. 65.

17. J. MIRET I SANS, *Aplech de documents dels segles XIè y XIIè per a l'estudi de la llengua catalana*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», 6 (1912), p. 353.

18. E. H. STURTEVANT, *The Pronunciation of Greek and Latin* (Filadèlfia 1940), p. 149.

19. *Ibid.*, p. 148.

20. Cf. C. BLAYLOCK, *Latin L-, -LL- in the Hispanic Dialects: Retroflexion and Lenition*, «*Romance Philology*», 21 (1968), p. 395; R. MENÉNDEZ PIDAL, *A propósito de LL y L latinas. Colonización suditálica en España*, «*Boletín de la Real Academia Española*», 24 (1954), ps. 187-188.

21. R. MENÉNDEZ PIDAL, *A propósito de LL y L latinas*, p. 188.

22. E. H. STURTEVANT, *op. cit.*, p. 153. Ací el mot *dentibus* podria significar igualment tota la regió dento-alveolar. Ens fa l'efecte, però, que la N tenia probablement una articulació alveolar, a judicar per la seva naturalesa en la majoria de les llengües romàniques.

de *-l-* i *-ll-* a /*λ*/ i d'establir la seva cronologia en la llengua antiga.

4.1) Abans del segle II la *-ll-* intervocàlica llatina es reduí a *-l-* darrera i davant d'una vocal llarga per compensació quantitativa. Això ha succeït a la Gàl·lia i a les terres que, més tard, esdevingueren Catalunya,²³ però no pas a la resta de la Península Ibèrica ni a Itàlia, cf. cat. *estel*, fr. *étoile* < *STĒLU*, -A, enfront del cast. *estrella*, it. *stella* < *STĒLLA*. Ara bé, la *-ll-* que no anava ni darrera ni davant d'una vocal llarga es palatalitzà posteriorment en català: *casella* < *CASELLA*, *gall* < *GALLU*, enfront del cat. ant. *galina* < **GALĪNA* < *GALLĪNA*.

5.0) S'han proposat diverses teories sobre l'evolució de les consonants *-ll-* i *-l-* en romanç occidental. Ací només esmentarem tres de les anàlisis més importants respecte al català.

A. Martinet (*Language*, 28: 192-217) veu en el desenvolupament de les consonants llatines *-ll-* i *-l-* en romanç occidental una influència dels antics dialectes cèltics, el sistema consonàntic dels quals sofria una sèrie de canvis fonològics que creaven una oposició entre fonemes (o variants fonològiques) forts i febles. Quan els celtes entraren en contacte amb els pobles pre-romans, aquests es feren bilingües bo i conservant el sistema contrastiu. Més tard aquest substrat lingüístic va influir en el llatí dels colons romans.

Segons Martinet, en el llatí parlat a les zones cèltiques la *-ll-* geminada es convertia en un tipus de */l-/ fortis*, oposant-se fonològicament a */l-/*, continuador de la *-l-* senzilla que tenia aleshores una articulació *lenis* entre vocals. Però quan el fonema inicial */l-/* (< *-l-*) anava darrera un mot que acabava en una consonant, llavors es convertia en */l-/ fortis* identificant-se amb el fonema */l-/* procedent de *-ll-*. Després la variant forta */l-/* es palatalitzà per un reforçament articulatori tant en posició medial com inicial.

Aquesta tesi, però, topa amb algunes dificultats serioses. De primer, encara que l'arqueologia prova l'existència d'una primitiva ocupació cèltica de la pre-Catalunya pels volts de l'any 1000 aC., els celtes en foren expulsats després per les tribus ibèriques al segle VI aC. Una segona onada cèltica sembla no haver assolit les terres catalanes al sud dels Pirineus.²⁴ Per tant, la possibilitat que el cèltic hagués pogut influir directament en el llatí dut al nord-est de la *provincia* Tarraconensis a partir del segle III aC. és poc probable. Tampoc no es

pot provar que el sistema contrastiu cèltic hagués sobreviscut en els diferents parlars pre-romans. A més, Martinet suposa que el grup *-nn-*, igual com *-ll-* i *-l-*, es palatalitzà en el català primitiu, però es veu incapaç d'explicar per què la *n-* no ha esdevingut /*ñ*/ en aquesta llengua com ho ha fet en lleonès.

5.1) R. Menéndez Pidal (*BRAE*, 34: 165-216) intenta d'explicar la palatalització de *-ll-* i *-l-* relacionant aquest fenomen amb els dialectes sud-italics. Segons la tesi d'aquest erudit, la palatalització catalana i peninsular es deu al fonetisme dels colons romans que s'establiren en diverses regions de la Península Ibèrica i hi van portar llurs habituds lingüístiques. Molts dels trets fonològics que es troben a l'angle nord-est de la Península i, en part, també al centre i nord-oest són comuns als parlars de les zones central i meridional d'Itàlia.

D'acord amb les dades de Menéndez Pidal, la *-ll-* llatina ha donat [!] geminada cacuminal al sud de Calàbria i al sud-est de la província de Reggio: [gallina] < *GALLINA*, [kavá-llu] < *CABALLU*, etc.²⁵ Cal esmentar, també, que el gascò presenta els resultats [-r-] i [-t-] - [-tš] (< *-ll-*), els quals pressuposen una etapa prèvia cacuminal, potser [!]: *era* < *ILLA*, *castet(ch)* < *CASTELLU*.

Al centre d'Itàlia tant *-ll-* com *-l-* s'han convertit en /*λ*/ dorso-palatals quan ocorren davant d'una /i/ o /u/.²⁶ Al sud, la *-l-* inicial roman /l/ alveolar lateral. Nogensmenys, la geminació de la *-l-* es troba en una extensa àrea que va des de Nàpols a Bari, i a Calàbria *-l-* esdevé [!] cacuminal.²⁷

La teoria de Menéndez Pidal és, certament, força interessant, però no del tot convincent. En primer lloc, l'extensió geogràfica dels fenòmens hispànics i sud-italics no es corresponen. Es podria tractar igualment d'evolucions paral·leles posteriors a l'època de la colonització romana de la Península Ibèrica. A més, els mateixos fets articulatoris es troben també en d'altres llengües que no han tingut cap contacte amb els pobles sud-italics.

5.2) Segons el parer de J. Coromines (*Entre dos llenguatges*, I, 51-85), la palatalització catalana de la *-l-* llatina (així com la pre-romana i germànica) no té res a veure ni amb un substrat cèltic ni amb una suposada colonització sud-italica. En canvi, aquest filòleg afirma que el pas de *-l-* a /*λ*/ és molt primitiu, i suggereix la possibilitat que aquest fenomen té el seu origen en els «llunyans antecedents lingüístics

23. J. COROMINES, «De gramàtica històrica catalana: a propòsit de dos llibres», dins *Lleures converses d'un filòleg* (Barcelona 1974), ps. 260-261.

24. P. BOSCH I GIMPERA, *Lingüística i etnologia primitiva a Catalunya*, dins «Miscel·lània Fabra» (Buenos Aires 1943), ps. 103-104.

25. R. MENÉNDEZ PIDAL, *A propósito de LL y L latinas*, p. 190.

26. *Ibid.*, p. 192.

27. *Ibid.*, p. 191.

anteriors a la romanització».²⁸ És a dir, pot estar en relació amb el substrat sorotàptic, les tribus indoeuropees pertanyents a la cultura dels *Urnenfelder*. Segons les dades adduïdes per Coromines, la palatalització de L- es constata adesiara en els documents catalans medievals des del segle IX. La pronunciació palatal probablement era corrent al segle XIII, i als segles XIV-XV ja era un fet general. La tradició ortogràfica, sempre conservadora, no comença a representar regularment la [λ] amb la grafia ll- fins als segles XVI i XVII.²⁹

El suggeriment de Coromines respecte a la palatalització de L- és molt atractiva, però ens deixa amb tants interrogants com les tesis de Martinet i Menéndez Pidal. Llavors, pensem que fins que no es pugui determinar i identificar més bé la llengua o les llengües de l'antic substrat pre-romà peninsular, valdrà la pena ara com ara examinar en detall el procés fonètic del canvi de L- i -LL- en [λ].

6.0) El desenvolupament del fonema /λ/ dimanant de L- i -LL- llatines encara resta bastant problemàtic respecte als fets fonètics. Gairebé tots els lingüistes admeten que la palatalització d'aquestes consonants requereix una tensió muscular força considerable que es tradueix en un augment del punt de contacte de la llengua amb el paladar dur. Segons Fouché (1924), «la gémination..., exigeant une force d'articulation plus considérable, la surface de contact de la langue et du palais s'est trouvée augmentée, surtout dans la dernière partie du phonème, d'où production d'un [y], qui peu à peu s'est fondu avec l'articulation proprement dit de ll».³⁰ Badia (1951) comparteix l'opinió de Fouché.³¹ D'altra banda, Ronjat (1932) observa que la força articulatòria requerida per a la palatalització de -LL- també s'havia d'aplicar a la L- inicial de mot.³²

Tant Fouché com Badia manifesten que la [λ] catalana s'articula com a lateral sonora mèdio-palatal, mentre que Menéndez Pidal descriu la [λ] castellana i catalana com a pre-pala-

tal.³³ Evidentment, la pronúncia antiga del fonema català /λ/, continuador de L- i -LL-, havia d'ésser diferent de la dels descendents de -LY-, -c'l-, etc., car llurs reflexos moderns es distingeixen avui dia a diversos indrets del domini català oriental, principalment a la zona Ter-Llobregat i a les illes Balears, on -LY- i afins esdevenen [y], mentre que L-, -LL- es converteixen en [λ]. Aquesta distinció era encara més estesa durant el període medieval.³⁴

6.1) Per la nostra part, no considerem necessària la formació d'una *i*od per tal d'explicar el canvi L-, -LL- > /λ/, ni tampoc creiem que l'antic reflex de -LY-, etc., fos empès de cop a [y] per la palatalització de L-, -LL-, com ha pretès algun lingüista.³⁵ Pensem, més aviat, que cal explicar l'evolució divergent de -LY- i de L-, -LL- partint de dues bases o modalitats palatals diferents, bé que aquestes han confluit posteriorment en /λ/ en la majoria dels parlars catalans.

A l'època dels orígens el reflex de -LY- pogué haver estat [yλ] o, potser, [yλy], una palatal amb un fort element mèdio-palatal perceptible. Aquesta articulació era representada en els textos antics per les grafies *il*, *yl*, *lg*, i semblants, i no podia haver estat gaire diferent de [y], fricativa, mèdio-palatal.³⁶ Abans del segle IX és possible que el continuador de -LL- (i, potser, també el de L-) fos encara una alveolar geminada o llarga, quasi [l:], amb una realització *fortis* enfront d'una [l] (< -l-) intervocàlica *lenis*. De fet, l'any 1947 el dialecte arcaïtzant de Bielsa (Pirineu aragonès) encara conservava algunes restes caduques de l'antiga geminada procedent de -LL- llatina [bél:a], [bel:óta], [payél:a], potser equivalent a l'estadi primitiu de la -ll- catalana.³⁷

Des del punt de vista fonètic, les posicions inicial absoluta i inicial de síl·laba són molt fortes enfront de la relativa feblesa de la posició

33. P. FOUCHÉ, *op. cit.*, xxvii; A. M. BADIA MARGARIT, *op. cit.*, p. 108; R. MENÉNDEZ PIDAL, *Dos problemas iniciales relativos a los romances hispánicos*, dins «Enciclopedia lingüística hispánica», I (Madrid 1960), cv.

34. Cf. A. M. BADIA MARGARIT, *op. cit.*, ps. 206-210; J. COROMINES, «Confusió de dues parelles de consonants antigues: ç i ss, yl i ll», dins *Entre dos llenguatges*, I, p. 18.

35. Cf. E. ALARCOS LLORACH, *Algunas consideraciones sobre la evolución del consonantismo catalán*, dins «Miscelánea homenaje a André Martinet», 2 (La Laguna), p. 38.

36. J. COROMINES també va expressar l'opinió que *il*, etc. pogué haver representat una palatal complexa amb els «elements molt compenetrats» (cf. «Confusió de dues parelles de consonants antigues: ç i ss, yl i ll», dins *Entre dos llenguatges*, I, p. 42).

37. A. M. BADIA MARGARIT, *El habla del Valle de Bielsa* (Barcelona 1950), p. 88.

28. J. COROMINES, «Palatalització de la L- inicial: data, orígens i extensió antiga del fenomen», dins *Entre dos llenguatges*, I (Barcelona 1976), p. 82. En aquest article l'autor no considera directament la palatalització de -LL-. L'estudia en un altre treball dins el mateix volum (vegeu la nota 34).

29. *Ibid.*, ps. 66 i 82.

30. P. FOUCHÉ, *op. cit.*, p. 164.

31. A. M. BADIA MARGARIT, *op. cit.*, p. 188.

32. J. RONJAT, *Grammaire historique des parlers provençaux modernes*, 2 (Montpellier 1932), p. 150. Recordem que l'autor clàssic, Pompeu, indicava que una varietat del labdacisme era la pronúncia d'una L- inicial com a doble: *llargus*, *llax* per *largus*, *lex* (cf. R. MENÉNDEZ PIDAL, *A propósito de LL y L latinas*, p. 188).

final de síl·laba o mot. Llavors, una -LL- o L- primitiva, pronunciada en posició inicial de síl·laba o mot com una l llarga, va poder palatalitzar-se progressivament mitjançant un augment de la força articulatòria acompanyat de l'elevació lleugera del dors de la llengua cap a la zona pre-palatal amb una ampliació concomitant del contacte del dors amb el pre-paladar. Tindríem, doncs, -LL-, L- > [l:] > [λ].

6.2) La documentació pre-literària sol representar el reflex de -LL- amb una l senzilla; la grafia ll no esdevé general fins al final de l'edat mitjana. En canvi, el dígraf inicial ll-compareix molt abans (cf. 5.2). Els exemples més antics d'aquesta grafia daten del segle IX, i segons Coromines assenyalen una major antiguitat de [λ] (< L-) en aquesta posició que no entre vocals: *Sallagosa* < *SA-LICŌSA (per SA-LICŌSA) (839, Alt Urgell), *Llicinia* < LICINIA (1001, Solsona),³⁸ *Llor* < LAURU (1248, Montblanch),³⁹ *lloch* < LOCU (1271, Barcelona).⁴⁰

6.3) L'antic fonema palatal derivat de -LY-, -C'L- i -G'L- sembla haver perdut el seu element lateral per dissimilació davant d'una altra lateral ja als segles X i XI: *maiolo* < MALLĒÖLU (932, Alt Urgell),⁴¹ *Guïelm* < WILLIELMUS (1060, Besalú).⁴² Però es troben d'altres casos del mateix fenomen que no es poden atribuir a una dissimilació consonàntica: *pareiada* < *PARICULĀTA, *taiano* < TALĒANU (1065, Vallès Occ.),⁴³ *oueia* < OVICULA (1094, Barcelona).⁴⁴

Tot i que les grafies etimològiques de tipus *castellnouo* < CASTELLU NOVU (1035-76, Barcelona)⁴⁵ no ens asseguren una pronunciació prepalatal [λ] per a la ll, tampoc no indiquen necessàriament una confusió de [yλ] i [λ] les següents: *nul* < NULLU (final del segle XII, Organyà),⁴⁶ *aqueilla* < *ACCU-ILLA (1250-55, Alt Urgell),⁴⁷ *peyl* < PELLE (1271, Barcelona).⁴⁸ Més indicadors d'una confluència en [λ] són: *castelvillo* < CASTELLU-VETULU (1035-76, Baix Pe-

nedès),⁴⁹ *talauit* < TALĒĀVIT (cf. *querelas* al mateix document) (1035-76, Barcelona),⁵⁰ *chonollam* < CONUCULAM (1040-60, Organyà).⁵¹

6.4) Només afegirem ací unes observacions cronològiques respecte a la palatalització de la -LL- llatina. Com és sabut, un tret característic del català és el canvi dels grups -ND- > n-, -MB- > m-, i -LD- > l (i ul) per un procés d'assimilació progressiva. Això també ha succeït en aragonès i, en part, en el castellà i el gascò. L'assimilació de -LD- > -ll- era molt freqüent en el català arcaic. La tenim documentada des del segle IX: *Bisullunense* < BISULDŪNENSE (866),⁵² *Ermelle* - *Ermelde* < ERMOHILDIS (920, Vall de Ribes),⁵³ *Gondeballus* < GUNDOBALDUS (995, Solsonès),⁵⁴ *Arnallus* < ARNALDUS (1007, Ripollès),⁵⁵ *callera* < CALDARIA (1157, Alt Urgell).⁵⁶

Puix que la palatalització de -LY- i afins fou anterior al pas de -LL- a [λ] i, com ja hem indicat, el reflex primitiu d'aquells aplecs tenia probablement, almenys al principi, una realització fonètica diferent de la del continuador de -LL-, hem de pensar que el resultat de -LD- (> ll) també era distint de [λ], així com de [yλ] (< -LY-, etc.). El reflex del grup -LD- no s'ha confós amb els de -LL- i -LY-. Encara que l'assimilació de -LD- > -ll- es constata en els textos antics des del segle IX, no sabem amb certesa quan començà aquest canvi.

Sembla que el pas de -LL- a [λ] ja havia d'estar acompanyat quan -LD- es féu -ll-. Les formes amb ll (< -LD-) compareixen massa sovint en els documents pre-literaris per suposar que aquesta grafia fos només una variant ortogràfica del fonema alveolar /l/. Tenim, a més, el testimoni de les grafies paral·leles corresponents a les etapes intermèdies de les assimilacions -MB- > -mm- (> m) i -ND- > -nn- (> n). Formes del tipus *comma* < CUMBA, *sponna* < SPONDA són freqüents en la documentació arcaica. Podem postular, doncs, que quan es va generalitzar l'assimilació -LD- > -ll- en el llenguatge popular, aleshores el reflex de -LL- ja tenia una realització palatal. Aquesta palatalització hagué d'ocórrer abans de la caiguda de les vocals finals -e-, -o-. Per tant, el canvi -LL- > [λ] hauria de ser molt antic; potser ja s'havia aplegut al segle IX.⁵⁷ Aquesta hipòtesi faria apropar la

38. J. COROMINES, «Palatalització de la L- inicial: data, orígens i extensió antiga del fenomen», dins *Entre dos llenguatges*, I, ps. 73 i 72.

39. ACA, Jaume I, Cartes reials diplomàtiques, 91.

40. J. COROMINES, «Tarifa dels corredors de Barcelona l'any 1271», dins *Entre dos llenguatges*, I, p. 159.

41. J. MIRET I SANS, *art. cit.*, p. 350.

42. RUSSELL-GEBBETT, *op. cit.*, p. 77.

43. ACA, Ramon Berenguer I, 259.

44. ACA, Ramon Berenguer III, 5.

45. ACA, Ramon Berenguer I, 37, sense data.

46. J. COROMINES, «Les Homilies d'Organyà. Edició crítica, millorada i anotada», dins *Entre dos llenguatges*, I, p. 149.

47. P. RUSSELL-GEBBETT, *op. cit.*, p. 105.

48. J. COROMINES, «Tarifa dels corredors de Barcelona l'any 1271», dins *Entre dos llenguatges*, I, p. 157.

49. ACA, Ramon Berenguer I, 15, sense data.

50. ACA, Ramon Berenguer I, 37, sense data.

51. J. BASTARDAS, *El català pre-literari*, dins «Actes del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes» (Montserrat 1977), p. 59.

52. H. GUITER, *Phonétique évolutive et toponymie historique*, «Revue des Langues Romanes», 74 (1960), p. 36.

53. ACA, Miró, 30.

54. ACA, Ramon Borrell, 3.

55. ACA, Ramon Borrell, 79.

56. J. MIRET I SANS, *art. cit.*, p. 393.

57. Això, també, és l'opinió de J. Gulsoy (comunicació personal).

data d'aquest fenomen a la de les primeres manifestacions de $L > ll$.⁶⁸

Desenvolupament de -NN-

7.0) Una bona part de les observacions precedents també es poden aplicar al problema de l'evolució de -NN-. Però, com ja hem remarcat (cf. 2.2), la *n*- inicial resta [n] en català sense haver esdevingut [ñ] com en lleonès. D'altra banda, malgrat les afirmacions d'alguns lingüistes, el desenvolupament general de -NN- no ha donat sempre [ñ]. Al costat d'aquesta solució també existia el fonema alveolar /n/ en català antic. Aquest resultat es troba actualment a diverses contrades occidentals del domini català, i la seva freqüència augmenta en la mesura que hom s'acosta als Pirineus.⁶⁹ Tampoc no en manquen exemples a d'altres regions: *Roca de la Pena* < PINNA (Berguedà), *cabana* < CAPANNA (Alt Empordà), *afanar* < AFANNĀRE (València), *escanar* (fon. [askaná]) < EX-CANNĀRE (l'Alguer).⁶⁰

7.1) D'una manera semblant a l'evolució de -LL-, la -NN- es degué palatalitzar a conseqüència d'una pronunciació molt forta o, si es vol, allargada, mitjançant la qual es distingia de la -N- intervocàlica. A causa de l'increment de la

força articulatòria el dors de la llengua s'elevà de mica en mica al paladar i, alhora, es produí un contacte lingüo-palatal més ample; així -NN- > [n:] > [ñ]. La fase intermèdia d'aquest procés potser era semblant a la realització [n:] conservada en els arcaïsmes preciosos del dialecte belsetà: [eskan:áse], [kapán:a].⁶¹

7.2) Nogensmenys, davant les regles de purisme idiomàtic del segle xv que censuren les formes amb *ny* (*canyem per dir cānem*, *canyó per dir canó*, *rata pinyada per dir rata penada*)⁶² i dels dobles etimològics moderns com *any i an*, *canyet i canet*, *penya i pena*, resulta evident que hi havia en la llengua antiga una tendència, si més no dialectal, de reduir el grup -NN- a [n] al costat d'una altra de palatalitzada.

Els documents pre-literaris sovint vacil·len en representar el reflex de -NN-: hi trobem *cannamars* (1035-76, Maresme)⁶³ al costat de *canamar* (1090, Alt Urgell)⁶⁴ < *CANNABĀRE(s); *engana-ré* (1039-50, Bages)⁶⁵ i *enganno* (1064, Penedès)⁶⁶ < *INGANNĀRE. Les grafies en *nn* o *n* no ens asseguren pas que aquestes formes es pronunciaven amb [ñ] o [n], ja que en aquesta època encara no hi havia normes ortogràfiques fixes que distingissin ambdós sons (cf. *vergon-nosos* < *VERECUNDĪOSOS, 1162, Noguera).⁶⁷ Més indicadors del pas de -NN- a [ñ] són: *agno* < ANNU (941, Pallars),⁶⁸ *cabages* < CAPANNAS (961, Baix Empordà),⁶⁹ *canyem* < *CANNABU (1271, Barcelona).⁷⁰

7.3) Respecte a la cronologia del canvi -NN- > [ñ], sols podem dir que la palatalització es realitzà en alguns indrets durant el període preliterari; la tenim documentada a partir de mitjan segle x. En canvi, aquesta evolució sembla no haver assolit mai d'altres regions o, almenys, no hi esdevingué corrent fins més tard (potser com un tret propagat des dels sectors on es produí el canvi).

Segons Fouché (1824: 164), la palatalització

58. Bo i admetent que el canvi de -LL- > [λ] fos més tard, potser a la mateixa època que el de -LD- > -ll-, hi ha alguns factors addicionals que podien haver distingit les dues articulacions. Si, com suposem, la -LL- esdevingué una lateral llarga ([l:]) abans de palatalitzar-se, aquesta hauria començat la síl·laba següent com fa en la llengua moderna (*fa-lla*, *ca-llar*) mentre que, al principi, els dos elements del grup -LD- es repartien entre dues síl·labes diferents (CALDARIA > *cal-dera* > *cal-lera*). De fet, no manquen exemples d'una evolució -LD- > [ll] > [ul] en la llengua antiga, alguns dels quals es conserven avui en diversos topònims: ant. *cauler* < CALDARIU, les *Escaules* < ILLAS-IPSAS-CAL'DAS (J. COROMINES, «Algunes lleis fonètiques catalanes no observades fins ara», *Lleures*,² p. 215). L'explicació que donava Menéndez Pidal (ELH, I, LXXVII-LXXVIII), segons la qual el segon element de l'assimilació -LD- > -ll- hauria mantingut la seva qualitat de dental per influència de les formes cultes en *ld*, no és gaire convincent. El canvi -LD- > -ll- (i -ND- > -nn-) tenia caràcter quasi general en el llenguatge arcaic, i és molt dubtós que els escriptors poguessin contrarestar aquesta tendència tan arrelada.

59. A. M. BADIA MARGARIT, *Gramàtica històrica catalana*, p. 188-189.

60. A. ALCOVER i F. de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear* (Palma de Mallorca, 1930-62), s.v. «penya», «cabanya», «escanyar».

61. A. M. BADIA MARGARIT, *El habla del Valle de Bielsa*, p. 87.

62. A. M. BADIA MARGARIT, *Regles de esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», 23 (1950), ps. 143, 148.

63. ACA, Ramon Berenguer I, 45, sense data.

64. J. MIRET I SANS, *art. cit.*, p. 387.

65. P. RUSSELL-GEIBETT, *op. cit.*, p. 76.

66. ACA, Ramon Berenguer I, 279.

67. J. MIRET I SANS, *El més antig text escrit en català precedit per una colecció de documents dels segles XI, XII i XIII*, «Revista de Bibliografia Catalana», any 4, núm. 7 (1904), p. 18.

68. M. BASSOLS DE CLIMENT *et. al.*, *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae* (Barcelona 1960-), s.v. «annus».

69. ACA, Sunifred, 57.

70. J. COROMINES, «Tarifa dels corredors de Barcelona l'any 1271», dins *Entre dos llenguatges*, I, p. 158.

de -NN- hagué d'ocórrer abans de la reducció de *nn* procedent de l'assimilació del grup *nd*. Però Coromines ha assenyalat una sèrie de topònims catalans derivats de noms germànics que posseïen originàriament el grup *nd*. En diversos d'aquests topònims s'ha produït el fone-
ma palatal /ñ/: els anys 1313 i 1361 surt el nom de lloc *Gisclaseyn* < GISCLASIND (=mod. Gisclareny, Alt Berguedà), i el 1357 apareix *Spaseny* < SPANOSIND (=mod. Españ, Alt Urgell).⁷¹ Ens informa el mateix Coromines que els noms germànics dels quals deriven els topònims citats de cap manera no poden haver-se introduït en la llengua abans del segle VIII, època en què començà la reconquesta franca.⁷² Per altra part, tenim documentada l'assimilació de -ND- > -nn- a partir del segle IX: *apennicio* < APPENDICIO (893),⁷³ *Tennas* < TENDAS (925),⁷⁴ *connamina* < CONDA MINA (1010).⁷⁵ Aleshores, puix que en algun cas *nd* ha donat /ñ/ igual com el grup llatí -NN-, això suggereix la possibilitat que la palatalització de -NN- (i de *nn* < *nd*) s'acomplís més tard que la de -LL- > /λ/.

Conclusions

8.0) Les nostres conclusions més impor-

71. J. COROMINES, *Noms de lloc catalans d'origen germànic*, dins «Miscel·lània Fabra», ps. 108-114. Interessa fer notar que el poble d'Espany surt en un document dels volts de l'any 1094 en la forma *Espasen* (ACA, Ramon Berenguer III, 2); al principi del segle XIII apareix escrit *Espaden* (ACA, Alfons I, reg. 4, 4r33).

72. *Ibid.*, 131.

73. ACA, Guifre I, 15.

74. ACA, Miró, 42.

75. ACA, Ramon Borrell, 92.

tants respecte al desenvolupament de *L-* i *-LL-*, *N-* i *-NN-* són les següents:

a) La *L-* inicial ha sofert un procés de reforçament mitjançant el qual esdevingué primer una *l* llarga ([l:]), i, després, es palatalitzà per l'elevació del dors de la llengua cap al paladar dur amb una ampliació del contacte llengua-palatal. La palatalització de *L-* es constata en els documents des del segle IX.

b) Semblant a l'evolució de *L-*, la *-LL-* intervocàlica, quan no es reduí a *-L-* ja en època llatina, segueix el mateix procés de palatalització. Al segle IX el reflex de *-LL-* era probablement [λ]. El resultat de *-LL-* pogué haver tingut al principi una realització fonètica diferent de la del continuador de *-LY-*, *-c' L-* i *-G' L-*. Aquest ha evolucionat a [y] en diverses zones i avui es conserva com a tal a la regió Ter-Llobregat i a les Balears. Tanmateix, els dos tipus de palatal han confluït en /λ/ a la major part del domini català. Tenim documentada la confusió de /λ/ (< *-LL-*) i /yλ/ (< *-LY-*, etc.) al segle XI.

c) *N-* inicial sempre ha estat una nasal alveolar senzilla en català. No hi ha cap indicatiu que mai fos [ñ] en les formes etimològicament autòctones.

d) La palatalització de -NN- no era general en la llengua medieval. Avui el seu reflex es conserva com a /n/ en alguns parlars i topònims. El canvi -NN- > [ñ] pot haver-se acomplert més tard que el de -LL- > [λ]. Ho semblen indicar diversos noms de lloc que han palatalitzat *nn*, estadi intermedi entre *nd* i [n], així com els dobles etimològics de tipus *cànyem* - *cànem*, *enganyar* - *enganar*, etc. Els primers exemples que hem recollit del pas de -NN- a [ñ] daten del segle X.

PHILIP D. RASICO

Entorn d'una fallàcia, per Jaume Medina

En l'hexàmetre es dreça del broil la fluida columna,
En el pentàmetre cau amb melodia després.

Només un díctic elegíac diu què és un díctic elegíac. Una realitat difícilment s'explica des de fora d'ella mateixa. Altrament no té necessitat d'ésser explicada. En té prou d'ésser. Hi ha, doncs, una realitat: en la poesia catalana, els díctics elegíacs (hexàmetres i pentàmetres) existeixen —i aquest fet constitueix la prova més fefaent que la llengua en què s'expressa no en rebutja la possibilitat. I hi tenen una tradició. Igualment com en d'altres literatures europees modernes, les

quals l'empraren per analogia respecte al model greco-latí:

Im Hexameter steigt des Springquells flüs-
[sige Säule,
Im Pentameter drauf fällt sie melodisch
[herab

En què consisteix aquesta analogia s'ha explicat ja a bastament. Ara, cal acceptar que les postures en favor o en contra de la pos-